

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/83173>

Please be advised that this information was generated on 2021-01-25 and may be subject to change.

‘Niets meer te verliezen’

Over vrijheid als antimacht en politiek

AFSCHEIDSREDE DOOR PROF. DR. MACHIEL KARSKENS

Radboud Universiteit Nijmegen

AFSCHEIDSREDE

PROF. DR. M.L.J. KARSKENS

In zijn afscheidsrede 'Niets meer te verliezen' gaat prof. dr. Karskens in op drie kernbegrippen van de politieke filosofie: vrijheid, macht en politiek. In de song Me and Bobby McGee meent hij een ideaaltype van politieke vrijheid te ontdekken, een soort nulgraad van vrijheid waarbij er niets meer te verliezen is.

Stapsgewijs gaat Karskens na of dit klopt en wat dit betekent voor onze gebruikelijke opvattingen van vrijheid en politiek.

De niets-meer-te-verliezen-vrijheid is niet zozeer een onthechting van aardse goederen, maar een extreme negatieve vrijheid. Deze vorm van vrijheid is de angst voorbij en daarom de meest politieke vrijheid of anti-macht. Pas als we deze nulgraad van vrijheid benaderen, vindt er echt politiek handelen plaats.

Karskens legt een aantal helden langs de meetlat van de niets-meer-te-verliezen-vrijheid en concludeert dat alleen Nelson Mandela en de moeder van Nobelprijswinnaar Herta Müller in aanmerking komen voor de kwalificatie 'politieke held'.

Prof. dr. M.L.J. Karskens (1945) was van 1991 tot 2010 hoogleraar Sociale en politieke wijsbegeerte aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij deed onderzoek naar de werking van politieke grondbegrippen als macht, samenleving, geweld, democratie, individuele verantwoordelijkheid, en publiek en privé. Verder onderzocht hij de manier waarop ontkenningen (negaties) gebruikt worden om in een conflictsituatie de tegenstander te beschrijven én te waarderen; en de morele en rationele veronderstellingen van het (politieke) pluralisme.

'NIETS MEER TE VERLIEZEN'
OVER VRIJHEID ALS ANTIMACHT EN POLITIEK

'Niets meer te verliezen'
Over vrijheid als antimacht en politiek

Rede uitgesproken bij het afscheid als hoogleraar Sociale en Politieke Wijsbegeerte aan de Faculteit der Filosofie van de Radboud Universiteit Nijmegen op vrijdag 11 juni 2010

door prof. dr. Machiel Karskens

Vormgeving en opmaak: Nies en Partners bno, Nijmegen
Fotografie omslag: Erik van 't Hullenaar
Drukwerk: Drukkerij Roos en Roos, Arnhem

ISBN 978-90-9025633-7

© Prof. dr. M.L.J. Karskens, Nijmegen, 2010

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar worden gemaakt middels druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de copyrighthouder.

‘Freedom is just another word for nothing left to lose’
(Kris Kristofferson (1969) *Me and Bobby McGee*)

Geachte rector magnificus, beste collega’s, waarde toehoorders,

INLEIDING

Het volledige citaat dat de titel van dit college vormt, dames en heren, heb ik tot nu toe voor u verborgen proberen te houden, het luidt:

‘Vrijheid is alleen maar een ander woord voor niets meer te verliezen.’

Het is een citaat uit de song *Me and Bobby McGee*,¹ die u zojuist als inleiding van deze plechtigheid mocht horen. De tekst is geschreven door Kris Kristofferson, maar wat u hoorde is de versie van Janis Joplin, opgenomen in oktober 1970, enkele dagen voordat ze stierf. Joplin bezingt er haar minnaar in – volgens de overlevering Kris Kristofferson zelf – en treurt om het verlies van haar geliefde. In de Kristofferson-versie is Bobby McGee een vrouw. Laten we het er maar op houden dat Bobby McGee voor de *Universal Beloved* staat.

Dit is mijn favoriete song, althans in de Joplin-uitvoering; zij is mijn favoriete zangeres – samen met Maria Callas, die ook een prachtig klinkend vrijheidslied² op haar repertoire had staan.

Maar het gaat vanmiddag niet over mijn muzikale voorkeuren. Het gaat over vrijheid.

Vrijheid stond al een aantal jaren op mijn verlanglijstje van politieke grondbegrippen waarnaar ik graag eens een hele collegereeks lang onderzoek zou willen doen. Maar het is er nooit van gekomen; vreemdelingen, de civil society, democratie, biomacht en, de laatste jaren, politiek geweld vroegen meer aandacht. Bovendien lijken vrijheid, en zeker vrijheidsstrijd, een beetje van de politieke en politiek-filosofische agenda verdwenen te zijn.

Nu, in dit allerlaatste college-uur dat mij nog in dienst van de universiteit gegund is, wil ik die schade proberen in te halen. Dit wordt dus geen terugkijk-college, waarin alle mooie ideeën, vondsten en prestaties waar mijn collega’s en ik de afgelopen twintig jaar mee bezig zijn geweest nog eens de revue passeren. Ik ga met u iets nieuws uitproberen, zoals ik dat tijdens mijn colleges altijd heb proberen te doen. En dus – dat is de enige terugblik – zal ik onderzoeken wat er aan mijn oorspronkelijke denkbeelden over politiek en het politieke herzien moet worden. De/het politiek(e) heb ik in mijn inaugurele rede – nu bijna twintig jaar geleden – omschreven als onenigheid (*discord*), en geïnterpreteerd als het onbeheersbare.³ Al doende heb ik dat onbeheersbare in de loop der jaren steeds meer als altijd aanwezig en nooit afdoende op te lossen conflict opgevat, in navolging van de schitterende definitie van Lyotard van onenigheid (*différend*)⁴. Dat wil ik nu met behulp van het **niets meer te verliezen** (nmtv)-vrijheidsbegrip gaan her-

zien. Ik ga u proberen duidelijk te maken met behulp van de theorie van vrijheid als antimacht (*antipower*), dat de onderstaande definitie van vrijheid de beste en meest krachtige is van de politieke vrijheidsopvattingen, en dat zij ons een nieuw, of beter, beter begrip van het politieke leert.

'Freedom is just another word for nothing left to lose

*But nothing ain't worth nothing
but it's free'*

2^e refrein:
Nothin' left is all she left for me

↑ versie Kristofferson

*Nothing don't mean nothing honey
if it ain't free'*

2^e refrein:
Nothing, that's all that Bobby left me, yeah

↑ versie Joplin

Vanaf de eerste keer dat ik Janis Joplin dit hoorde zingen trof deze definitie mij als een vuistslag. Waarom? Ik denk eerst, omdat er alle opgeblazenheid, vitaliteit, geluksgevoel – het *free at last* – van de gebruikelijke politieke vrijheids- en bevrijdingsidealen – die ik nu verder positieve vrijheid zal noemen – mee te kijken wordt gezet. Maar vooral, omdat het mij een ideaaltype van politieke vrijheid lijkt, in dit geval van *negatieve* vrijheid betekent dat een soort nulgraad van vrijheid.

Klopt dat? En wat betekent dit dan voor onze gebruikelijke opvattingen van vrijheid en politiek?

Dat ga ik u in vier stappen proberen duidelijk te maken.

Stap 1: Nmtv-vrijheid is geen hippievrijheid, bevrijding of stoïcijnse onthechting van aardse goederen.

1. Is niets meer te verliezen niet een (cynische) variant op het romantische, Rousseau-achtige vrijheidsideaal van een terug naar de onbedorven natuur, dat ook aan zwervers, zigeuners, hippies of tegenwoordig aan milieuliefhebbers kan worden toegeschreven? Ongebonden en eindelijk los van de cultuur, van de autoriteit van familie, meesters, bazen, bevelhebbers. Weg uit het drukke stadsleven en uit de prestatie maatschappij, zoals we dat in de prachtige jaren zestig noemden. Gewoon ongedwongen jezelf zijn, kunnen gaan en staan waar je wilt?

Misschien was deze nmtv-vrijheid zo wel bedoeld. Maar zij blijft dan toch een soort cynische variant ervan. Eerder negatieve vrijheid, dan positieve verworvenheid: je

bent pas echt ongebonden wanneer je alles, waar je met je bourgeoiswortels aan vastzit, hebt losgelaten.

Toch wil ik haar zo niet opvatten, ze is me daar te treurend en te radicaal voor.

2. Gaat het dan misschien om de subjectieve of gevoelige variant van dit ongebonden vrijheidsideaal, het vrijheidsgevoel? Dat is de vrijheid waar de maand van de filosofie de afgelopen maand april reclame voor maakte, met de slogan ‘En toen voelde ik me echt vrij!’ Nee, zeker niet! Voel-vrijheid is geen vrijheid, maar *voelt als*. Wanneer we alleen maar zouden mogen spreken over hoe iemand zich voelt (of wat hij vindt) wanneer hij vrij is, dan kunnen we niet filosoferen. Dat leren we de filosofieerlingen op het vwo en de havo al: zonder voelen valt er wel niets te denken, maar met alleen maar voelen ook niet. En dat geldt ook voor de vrijheidsgedachte. Vrij ben je of word je van of om van alles te denken of te doen.

Janis Joplin zingt wel over gevoelens:

Feeling good was easy, Lord, when Bobby sang the blues.

Feeling good was good enough for me;

Maar dat geluks- of *flow*-gevoel is hier juist het tegenovergestelde van de niets meer te verliezen vrijheid. Zij is eerder een treurende variant – en daarom een omkering – van het positieve vrijheidsgevoel of van de antiautoritaire, ongebonden hippievrijheid.

3. Maar is deze nmtv-vrijheid dan misschien wel de cynische, of treurende, variant op het zo vaak geroepen en uitgezongen politieke bevrijdingsgevoel **Free at last!**, zoals bijvoorbeeld Martin Luther King uitriep:

Let freedom ring. And when this happens, and when we allow freedom to ring – when we let it ring from every village and every hamlet, from every state and every city, we will be able to speed up that day when all of God’s children – black men and white men, Jews and Gentiles, Protestants and Catholics – will be able to join hands and sing in the words of the old Negro spiritual: ‘Free at last! Free at last! Thank God Almighty, we are free at last!’⁵

Nee, hoe prachtig gezegd, ook die vrijheid is het niet, want hier is duidelijk sprake van een positieve gebeurtenis en niet van een ‘vrij van’. Vrijheid is hier een nieuwe mogelijkheid, een ‘vrij tot’, tot het beloofde land en een toekomst waarin dat waar we zolang voor gevochten hebben eindelijk werkelijkheid kan gaan worden. Bovendien is deze vrijheid, hoe beslissend ze ook moge zijn, geen zelfverworven niets-meer-vrijheid, zoals blijkt uit het machts epitheton van God, die hier gedankt wordt voor deze vrijheid.

Maar, voordat ik deze *free at last*-vrijheid dreig te dumpen, zij heeft wel een belangrijke politieke lading – misschien wel de allerbelangrijkste – die van de bevrijding. Tegenwoordig wordt deze lading helaas maar al te vaak vergeten, wanneer we pal staan voor onze verworven vrijheden, of menen ze als persoonlijk bezit te moeten opeisen.

Bevrijdingsvrijheid is positief, maar zij kan alleen maar goed gedacht en al rouwend herdacht worden, wanneer we ons realiseren wat de negatieve politieke last of het lijden was waarvan er bevrijd moest worden: slavernij, onderdrukking, bezetting, oorlog. In Nederland denken we hier nog maar één dag over na, en het rouwen kan maar op één avond. En ook dan wordt vrijheid eerder positief en opbouwend gedacht, dan negatief rouwend herdacht. Zo hoorde ik de afgelopen Bevrijdingsdag zeggen:

Vrijheid maak je met elkaar.

Vrijheid is zo intens samenvallen met wat je aan het doen bent dat de hele wereld je gestolen kan worden.

Prachtige vrijheidsideeën, waarin mij vooral in positieve zin opviel dat vrijheid niet meer als een persoonlijk bezit of verworvenheid opgevat wordt, maar als iets dat je samen doet.

Overigens werden ook enkele negatieve vrijheidsideeën genoemd:

Vrijheid wordt bevochten op een oorlog die nooit slaapt.⁶ en

in onvrijheid leven is onderdrukking en angst voor oorlog en geweld.

Maar de niet meer te verliezen vrijheid is meer, of liever gezegd minder dan een bevrijdingsfeest of herdenking. Ze treurt niet in verworven vrijheid om verloren dierbaren die de bevrijding niet hebben mogen overleven. Ze is vrij, omdat ze treurt om het verlies van geliefde zaken. Ze is een radicale verliesvrijheid, waarin we ongewenst en pijnlijk vrij worden, want de bindingen en verbanden met de anderen die we zijn kwijtgeraakt, hebben we juist zo nodig. Het is eigenlijk een vrijheid die je graag zo snel mogelijk kwijt zou willen raken.

And I had trade all my tomorrows for a single yesterday,

Holdin' Bobby's body next to mine.

zingen Kristofferson en Joplin. Liever uit de tijd stappen, als dat maar kon, dan te moeten leven in deze lege toekomstvrijheid. Om opnieuw en nog sterker te bevestigen:

Freedom's just another word for nothing left to lose:

Nothin' left is all she left for me.

Ik zou deze vrijheid daarom eerder de extreme variant of de nulgraad van **negatieve** vrijheid willen noemen. Het is de vrijheid die ons leert dat wij met al onze positieve vrijheden, stikkend in onze consumptievrijheid en vrije meningsuitingen nog lang niet vrij zijn, en daarom nog lang niet toe zijn aan politiek.

4. Voor ik dit verder ga uitwerken, moet ik echter nog een vierde alternatieve vrijheidsinterpretatie, die u mij zou kunnen voorhouden, bespreken. Zij komt uit de hoek van de ontpolitiserende redelijkheidsfilosofie, die mij steeds weer zegt dat deze nulgraadvrijheid sprekend lijkt op de *epistrophè* – het ‘wend je tot je echte zelf’. Dat echte zelf is je ziel, en maak die vrij van aandoeningen of passies. Dit is de vrijheid die sinds Plato en vooral sinds de Stoïcijnen en Epicuristen is gepreekt en geoefend in filosofenland; eigenlijk alle filosofen uit onze westerse traditie – misschien met uitzondering van Schopenhauer – hebben er een tik van meegekregen.

Nee, ik denk niet dat het om deze vrijheid gaat, want dat is de vrijheid van de geest of rede of het geloof, die zich hebben vrijgemaakt van en zich niet meer willen laten verstoren door hun binding aan de ‘aardse goederen’ – zoals mijn lieve moeder dat pleegde te noemen. Wanneer er weer eens een kristallen vaas sneuvelde of ons speelgoed kapot ging dan riep ze: ‘Ach kiendje, hecht niet aan aardse goederen.’

Nee, de niets meer te verliezen vrijheid is geen zielsvrijheid, zij is eerder een zeer aardse en lichamelijke nietsvrijheid van het verloren gaan van alles wat ons lief is en positief vrij maakt. Deze verliesvrijheid, zo wil ik u duidelijk maken, die hebben we nodig wanneer we echt, serieus politiek moeten handelen.

Stap 2: Nmtv-vrijheid is extreme negatieve vrijheid en geen positieve of bezitvrijheid.

Ik heb hierboven al regelmatig gebruikgemaakt van de tegenstelling tussen positieve en negatieve vrijheid. Vanaf het moment (in 1958) dat Isaiah Berlin dit onderscheid instelde, staat deze tegenstelling in de politieke filosofie als een huis.⁷

Negatieve vrijheid is bij hem het goede, politiek-positieve vrijheidsbegrip, positieve vrijheid is voor hem een probleem, omdat het al snel kan leiden tot individuele of collectieve dictatoriale zelfdwang. Dit is zijn omschrijving van negatieve vrijheid:

simply the area within which a man can act unobstructed by others

en:

the area of not being interfered with by others. The wider the area of non interference the wider my freedom

De dubbele negatie in ‘niet gehinderd (*unobstructed*) door anderen’ maakt direct duidelijk waarom dit negatieve vrijheid heet. Eigenlijk zou zij dubbel negatieve vrijheid moeten heten als expliciete, privatieve is-negatie (on-) van een impliciete, normatieve *ought*-negatie (gehinderd). Maar let ook op de formuleringen van vrijheid als een *area*, en op wat een synoniem lijkt voor ongehinderd: *not being interfered*, waar ik in stap 3 op zal terugkomen. Zij veronderstellen, zoals we hieronder zien, dat dit domein een eigen domein is – sinds 1800 heet dat *privédomein* – van positief of zelf handelen van iemand die zijn eigen meester is. Deze definitie van negatieve vrijheid is daarom niet zozeer een ‘vrij-van’-definitie, zoals bijvoorbeeld twee van de vier Roosevelt-vrijheden duidelijk zijn (*freedom from poverty*, *freedom from fear*), maar is een ongehinderd ‘vrij zijn om’. Ze lijkt daarom toch niet op de niets meer te verliezen vrijheid, die een vrij-van-vrijheid is.

Positieve vrij-om-vrijheid, zo stelt Berlin:

derives from the wish on the part of the individual to be his own master. ... I wish to be somebody, not nobody; a doer – deciding, not being decided for, self-directed and not acted upon by external nature or by other men....

Let op de toekomstgerichte wens (*wish*), als noodzakelijke voorwaarde van deze vrijheid. Let verder, op het ‘zijn eigen meester zijn’ en op de daad- en wilskracht (*doer, deciding*) die,

zoals Berlin verderop duidelijk maakt, hebben geleid tot een opsplitsing in de vrije mens tussen:

the transcendent, dominant controller, and the empirical bundle of desires and passions to be disciplined and brought to heel.

Dat is het ingebouwde *master*-probleem van de positieve vrijheid. Want een *master*, *dominus* of heer kan alleen maar bestaan en handelen als meester van of over iets anders, zoals bezit, slaven, vrouwen, kinderen, knechten, werknemers – of over zichzelf, zijn eigen lichaam, ziel of ik, dat – zoals de postmoderne filosofie in haar vaandel heeft gezet – een ander is.⁸ Zo wordt eigen-meester-vrijheid toch weer macht, dwang, of *interference* over onze eigen ikken, lichamen, begeertes, passies en geliefden. In de politiek draait dat uit op de macht van de elite, autoriteit of de door ons kiezers zelf vrij gekozen bestuurders. Zij controleren ons, het stuurloze, gevoelige en wispelturige volk, dat niet mag morren, want dan verzet het zich tegen zijn eigen vrije keuze. Eigenlijk zou Berlin het liefst deze dwingende positieve vrijheid laten vallen, maar dat lukt hem niet, hij is verslaafd aan zijn eigen meesterschap. Deze meesterlijke vrijheid blijft bij Berlin overigens nog tamelijk dun; ze zegt niet wat dat mondige en meesterlijke individu is, doet of heeft, maar stelt alleen abstract negatief de bevrijding vast van onmondigheid of slavernij. Daarom zal ik haar bijna onderaan de lijst van positieve vrijheden zetten (zie de tabel hiernaast).

De vrijheden waar wij ons meestal op beroepen zijn veel positiever of dikker. Ze zijn eigen bezit of verworven recht geworden – en dan worden ze reële positieve tegenkrachten, die als eigen machten ingezet worden tegenover de heersende politieke machten. Maar, dan komen ze als bezits- of dikke-ik⁹-vrijheden onvermijdelijk in conflict met andere vrijheden, zoals wel bleek in de recente discussies over de vrijheid van meningsuiting, die als onaantastbaar recht op beledigen werd opgeëist. En tenslotte zullen dit soort dikke vrijheden natuurlijk in conflict komen met vrijheden van de anderen, de al even vrije en dikke zelfdoeners en -denkers.

Ik zal in stap 3 bespreken dat we dit *master*-probleem kunnen vermijden, wanneer we onze vrijheden en zeker de negatieve niet opvatten als bezit, maar als mogelijkheden, vermogens, voorwaardelijke omstandigheden of eventueel als al klaarliggende, gebaande paden (zoals in het positieve recht) waarop iedereen nog wel zelf haar eigen weg moet zien te vinden.

Waar moeten we de nmtv-vrijheid plaatsen? U ziet dat ik haar hierboven als bijzondere vorm van vrijheid-van of negatieve vrijheid bijna onderaan zet. Want, negatief betekent hier veel meer dan bij Berlin. Dat lijkt misschien niet zo, wanneer je Berlins definitie van negatieve vrijheid woordelijk volgt. Maar de ruimte (*area*) van ongehinderd handelen is in de nmtv-vrijheid geen privéruimte meer, gevuld met eigen-meesterschap; ook die lijkt verloren te zijn in de niets meer te verliezen ruimte. Zij is een bijna lege, veel te grote en daarom ook publieke ruimte geworden waarin niets meer over lijkt te zijn.

Is dat verlies van de nmtv-vrijheid nu een probleem, of een kans? Ik denk dat het een kans biedt, al is het niet de kans voor de ontplooiing van mijn verworven positieve vrijheden. Maar wat is die kans dan? Om deze vraag te kunnen beantwoorden moet ik eerst een derde stap zetten.

Stap 3: Nmtv-vrijheid als uiterste graad van antimacht (*antipower*).

Echte, goede politieke vrijheid is negatieve vrijheid begrepen als antimacht (*antipower*), zo betoogt Philip Pettit – een van de scherpzinnigste filosofen van onze tijd.¹⁰ Hij volgt Berlin in zijn positieve waardering van de negatieve vrijheid, maar maakt haar veel sterker door haar als tegenhanger van macht (*power*) op te vatten en niet als positief handelingsresultaat van bevrijding of als een positieve tegenkracht.

Om dat duidelijk te maken bespreekt hij eerst de politieke machten (kortweg *power* genoemd). Bij macht gaat het niet om feitelijk uitgeoefende dwang, manipulatie, obstructie of tussenbeiden komen van anderen, zegt Pettit, zoals Berlin wel aanneemt, maar om *power* in zijn eerste betekenis, en dat is: mogelijkheid, vermogen, potentie of beter nog *capacity*¹¹ om zoets te doen. Deze mogelijkheid is geen algemene, logische mogelijkheid of kans, zelfs geen dispositie of habitus, maar een **actuele** capaciteit om ook werkelijk en doelbewust op dwingende wijze tussenbeiden te komen, wanneer de omstandigheden daar aanleiding toe geven. Als actuele capaciteit, werkt deze mogelijkheid-macht als een compossibiliteit of virtualiteit¹² in op de feitelijke sociale en politieke omstandigheden, maar blijft zij altijd anders dan en onderscheiden van de feitelijke daad van dwang, obstructie, *interference* of onderwerping (*subjugation*). Ze is niet werkelijk maar kan, moet, dreigt werkelijk te worden. Wanneer deze actuele capaciteit om macht, dwang of geweld uit te oefenen als politiek of politiek systeem geïnstitutionaliseerd is, dan noemt Pettit haar onderwerping (*subjugation*), maar hij wijst er op dat zij ook in vele maatschappelijke situaties werkzaam is, zoals in het gezin, bij slavernij en in bedrijven.

Wat betekent dit voor vrijheid? Hetzelfde. Als antimacht, zo zegt Pettit, is zij ook een vermogen of *capacity*, namelijk de actuele mogelijkheid van tegenwerking of besnoeien (*curtail*) van macht in situaties of condities waarin macht-*capacities* of onderwerping

(*subjugation*) gegeven zijn. Vrijheid ontstaat en werkt (*comes into being*) wanneer de overheersingsmacht (*domination*) van sommigen over anderen actief gereduceerd of geëlimineerd wordt (588). Als *antipower* is vrijheid geen niet-macht of on-macht, maar ook geen tegenkracht. ‘Integendeel *antipower* is een vorm van controle die een persoon geniet (*enjoys*) in relatie tot haar eigen bestemming (*her own destiny*), dankzij de maatregelen die de macht besnoeien’ (589). Het gaat om zelfcontrole, en dat is een van oudsher bekend type macht én vrijheid: ‘Het is het vermogen (*power*) van een actor (*agent*) die dingen kan doen gebeuren (*can make things happen*). En die macht of dat vermogen werkt als een soort antimaterie die de materialiteit van de dwingende macht actief afweert of, beter, tenietdoet. Om dat te kunnen doen moet dat vermogen niet niets zijn, maar anti’ (589).

Vrijheid, nu, is zo’n *antipower*. Het is geen feitelijke of actuele *noninterference* (595), zoals de meeste liberale en sociale filosofen beweren sinds Thomas Hobbes.¹³ Zij is ‘de mogelijkheid van tegenwerking in situaties of condities van actuele macht-*capacities* ... Vrijheid is de aanwezigheid (*represents*) van een actieve psychologische en sociale toestand (status), die inconsistent is met elke suggestie van *living at another’s mercy*’ (602). Zij is geen actueel, actief verzet tegen beheersing en macht, maar een vrijheidsconditie, -situatie of garantie die de heersende machten hun mogelijkheid ontzeggen van willekeurige inmenging in mijn zaken.

Mijn punt is dat de niets meer te verliezen vrijheid de nulvorm van deze én psychologische én sociale omstandigheid of toestand is, en daarom de sterkste *antipower* kan zijn. Hoe kan dat?

Stap 4: Nmtv-vrijheid is de angst voorbij en daarom de meest politieke vrijheid of anti-macht.

In het Nederlands associëren we ‘niets meer te verliezen’ met ‘en toch bang.’ Maar in het geval van politieke vrijheid klopt dat niet. Natuurlijk wel in die algemene zin dat mensen, ook wanneer zij niets meer hebben of eindelijk vrij zijn, toch altijd weer door angst overvallen kunnen worden. Niemand kan – of beter: mag – ooit pretenderen dat zij/hij volledig de angst voorbij is; die absolute nulgraad van vrijheid is alleen de doden voorbehouden.

Maar de niets meer te verliezen vrijheid, de bijna nulgraad van vrijheid, komt daar wel dicht bij in de buurt. Daarom noem ik haar de *bijna* ware vrijheid en echte anti-macht. Want, wanneer er echt niets meer te verliezen valt – wat ‘echt niets’ is laat ik even in het midden, maar zie het tweede deel van de nmtv-definitie: *nothing ain’t worth nothing but it’s free* – dan kun je voorbij de angst gaan of komen. Wat er dan nog rest is de mogelijkheid/vrijheid om te rouwen¹⁴ en dat, zo is mijn argument, is zo’n krachtige

antipower dat machten verdampen. Dat maakt *Me and Bobby McGee* zo krachtig: het is geen cynisch lied over hippievrijheid of over bevrijding, het is een rouwzang.

En, pas daar, in het rouwende er-is-niets-meer-over ontstaat het politieke handelen of stelt het politieke zich aanwezig. Met 'het politieke' bedoel ik dat waar het echt om gaat, wat gedaan moet worden en wat moest gebeuren.¹⁵ Dat is iets anders dan de politiek, het politieke gedoe, gestuur en gedraai van machten en besturen. Het politieke is de ontcrachte, ware vrijheid, de maximale antimacht.

Hoe gaat dat? Wat hebben de angst voorbij en rouwen daarmee te maken? Ik geef u drie argumenten, waarbij ik de antimacht van het rouwen – vanwege plaatsgebrek – onbesproken laat, daarvoor verwijs ik u graag naar Judith Butler.

Eerste punt: macht of mogendheid – zo hebben we bij Pettit al gezien, en zo zegt haar stamwoord *potentia* – is mogelijke of komende werking of *capacity*. In de ICT-matrix filosofie heet dat 'virtueel'. Zij werkt in het 'nog net niet' en is daarom niet het werkelijke, *in actu*, of *actual interference*. Maar dat betekent niet dat ze onwerkelijk is en niets kan doen. Het (reëel) mogelijke (*Sein zum Tode*) is meer werkelijk dan het feitelijk werkelijke (*Dasein*), zo heeft Heidegger ons geleerd, en veel twintigste-eeuwse filosofen, politici en activisten hebben dat van hem overgenomen.

Het geheim van de politieke macht is nu dat zij zo'n meer dan werkelijke mogelijkheid is en *moet blijven* wil zij effectief kunnen zijn. Dat klinkt misschien wat paradoxaal, maar het betekent heel simpel dat macht alleen maar effectief is en dat kan blijven zolang ze kan dreigen.

Politieke macht – maar die niet alleen, denk bijvoorbeeld aan de financiële en economische machten die gebouwd zijn op *vermogens*, *futures* en *winstverwachtingen*, en die ons regelmatig met crisissen komen bedreigen – maakt nooit zelf direct iets klaar, maar zorgt er indirect voor, door te dreigen, dat er iets gedaan of gemaakt gaat worden.

Bij bevelsmacht wordt dit virtuele karakter van macht het duidelijkst. Een bevel moet door iemand anders uitgevoerd worden, namelijk door degene die het bevel 'krijgt', de gehoorzame ondergeschikte. De bevelgever is op het punt van de uitvoering volledig werkeloos, wanneer hij¹⁶ zelf het bevel zou gaan uitvoeren dan verliest hij zijn macht als bevelhebber. En dus is hij op het punt van de uitvoering ook machteloos; want, wanneer de uitvoering van het bevel te lang op zich laat wachten, te wensen over laat of gewoonweg genegeerd wordt, dan kan hij alleen maar gaan dreigen, in politiek correcte taal heet dat: zijn wens op indringende wijze duidelijk maken, of nog harder zijn bevelen gaan schreeuwen. Elke ouder(lijke macht) weet echter dat dit maar weinig uithaalt.

Maar ook geweldsmacht – dat is de hoogste, eigenlijk laatste, macht waar de politiek zich op beroept – kan alleen maar bestaan en werken zolang ze kan dreigen met geweld en daarmee de bedreigden, die deze dreiging kunnen vatten en ondergaan, angst kan aanjagen.

Er is maar één uitzondering op deze virtualiteit van de machten en dat is *God Almighty* die we in de speech van Martin Luther King al – terloops? – tegenkwamen. De Almacht van de maker en bevrijder, die monotheïstische gelovigen aan de Ene God toeschrijven, is de werkelijkheid.¹⁷ Heel veel politieke filosofen hebben dit, helaas, eeuwenlang als het prototype van de politieke macht proberen te zien, maar politieke macht is en blijft aardse macht, mensenmacht. En mensen zijn geen scheppers, ze kunnen alleen maar iets maken door iets anders kapot te maken.

Tweede punt: wanneer machten hun dreiging, wens of bevel moeten omzetten in een actuele uitoefening van hun geweld, dan zijn zij direct hun macht en dreigkracht kwijt, en dus zichzelf. Geweld tast alles wat mensen, groepen, dieren of wie dan ook nooit mogen verliezen zo aan, maakt hen zo kapot, dat zij al niet meer onderworpen kunnen worden. Dat wordt het meest duidelijk in de oorlog.

Macht is dreiging en die werkt alleen maar wanneer aan de bedreigden nog iets kapot te maken valt, met andere woorden: wanneer ze nog iets te verliezen hebben.

Derde punt: welnu, wanneer er echt niets meer over is om te verliezen, wanneer vrijheid zijn nulgraad bereikt, dan raakt zij ook de angst voorbij. En dan is het gedaan met de dreiging. Op dat ogenblik word je immuun voor macht. Dan is de *antipower* op zijn sterkst.

Angst heerst altijd in de politiek. Het is de angst van de machtigen voor machtsverlies, gezichtsverlies of autoriteitsverlies. Maar het is vooral de angst van de kinderen, vrouwen, slaven, onderdanen, werknemers voor de toorn en dreiging van hun meesters. Zolang die bedreigden, onderworpenen, slaven, subjecten, burgers, autonome individuen of hoe ze ook genoemd worden, angst hebben en hun dus angst kan worden aangejaagd, zolang is er de politiek, heerschappij en macht. Maar, wanneer je ‘de angst hebt losgelaten’¹⁸ begint de vrijheid en werkt antimacht op zijn sterkst. Want zonder die angst ben je onbereikbaar voor de macht. Dit lijkt misschien wel goedkope psychologie, maar het is het geheim van de politieke macht en onmacht van de dreigwoorden, -tekens en -houdingen waarvan elke gemeenschap, samenleving en cultuur vergeven is. Dat wisten de Stoïcijnen en hun volgelingen al. Zij probeerden die angst te breken met de antimacht van de redelijkheid en de *apatheia*. Dat is al best veel, maar nog maar de helft – zie hoe Berlin zijn positieve vrijheid moest opsplitsen in een vrij zielsdeel en een onderworpen lichaamsdeel.

Voor het politieke is die redelijkheid niet genoeg. Want, politiek is niet spiritueel, eerbied voor de algemene wet, inzicht in het *bonum commune*, ze is concreet algemeen en dus altijd materieel en lichamelijk. Alleen zij, de verworpenen der aarde, die buiten zichzelf niets meer te verliezen hebben en ook hun redelijkheid kwijt zijn geraakt, zij die alleen nog maar kunnen rouwen of sterven, kennen geen angst meer. En dan kan de macht hun niets meer doen.

Maar, zult u tegenwerpen, ze hebben zichzelf toch nog, en is zelfverlies niet de grootste angst waar mensen aan lijden? Ja, u heeft gelijk, dat geldt zeker voor de dikke ikken want die hebben altijd veel te veel hebbes-vrijheid te verliezen. Maar geldt dat ook voor de verworpenen der aarde?

CONCLUSIE

Het (echte) politieke handelen gebeurt dus, zo wil ik u voorleggen, wanneer we voorbij de angst geraken – ik laat hier in het midden of ‘geraken’ een actief of passief werkwoord is. Dat lukt alleen maar, wanneer de nulgraad van de vrijheid, het niets meer te verliezen in de buurt komt of wanneer zij, jij, ik of wij die durven te benaderen.

Laat mij deze conclusie eens proberen te toetsen aan enkele gevallen waar het er politiek op aankwam. Misschien kan dan ook beter duidelijk worden wat dat ogenblik of gebeuren is, dat ik ‘het politieke’ genoemd heb. Volgens de methode van de ideaaltypering ga ik dat doen aan de hand van enkele personen die exemplarisch zouden kunnen zijn voor politiek handelen op het moment dat er niets meer te verliezen valt. Hen noem ik de

Politieke (anti)helden

Helden¹⁹ zijn een gevaarlijk onderwerp, ze worden gemakkelijk verward met de nationalistische heldenverering, waar de romantische negentiende eeuw²⁰ en de oorlogsrijke eerste helft van de twintigste eeuw in hebben uitgeblonken. Ik beperk me tot hedendaagse helden die voldoen aan de (pragmatische) definitie dat zij de mensen zijn die op het juiste ogenblik ondanks alles deden wat ze moesten doen: hun leven wagen, dat wat gedaan moest worden, de waarheid zeggen, nee zeggen, niet opstaan in de bus, hun eigen macht op het spel zetten, enzovoorts. Zij zijn of worden pas waarlijk politieke held of heldin of misschien beter antiheld(in), zo is mijn stelling, wanneer ze niets meer te verliezen hebben.

Ik leg u enkele helden van de afgelopen tijd voor. Waren zij niets-meer-te-verliezen-helden?

Om te beginnen een viertal over wie veel Nederlanders zich (achteraf) geschaamd hebben, omdat zij zich niet als helden hebben gedragen toen het moest: Hans van Mierlo, Wim Kok, Joris Voorhoeve, luitenant-kolonel Karremans. Toen zij niet meer verliezen konden, omdat ze al verslagen waren, konden of durfden ze niet tegen Mladic te zeggen: ‘Blijf met je vuile tengels van die vieze rotmoslims af’, zoals de Februaristakers dat wel deden. Waarom heb ik me voor hen plaatsvervangend geschaamd?

Helmut Kohl is voor mij een voorbeeld van een echt politieke held, maar geen voorbeeld van een nmtv-held. Op het juiste moment durfde hij de goede, maar zware en gevaarlijke, politieke beslissing te nemen en door te drukken om de Oost-Duitse soevereine Volksrepubliek met de West-Duitse Bondsrepubliek te laten fuseren. Maar hij had niet niets te verliezen, integendeel.

Enkele populaire helden van het afgelopen jaar: Roman, de twee meter lange Duitser, die de overvallers van een pokertoernooi te lijf gaat en vasthoudt totdat een van de andere overvallers zijn kop dreigt in te slaan; Chesley Sullenberger, die een Airbus wist te laten landen op de Hudson River; onze eigen Jasper Schuringa, de Hollandse held die een terrorist die het vliegtuig dreigt te gaan opblazen, te lijf gaat en hem zijn al brandende bom uit handen slaat.

‘Het is fijn te weten dat er altijd en overal een Jasper, Sully of Roman is die zichzelf en zijn eigen angsten wel kan overwinnen. Kan die ons mooi redden’, schreef Floortje Smit ironisch, bewonderend, veilig in haar column in *de Volkskrant* (11 maart 2010).

Zij voldoen aan het beeld dat wij, publiek en angstige burgers, ons graag maken van dappere helden. En dat zijn ze ook, want ze durfden hun leven op het spel te zetten en de angst voorbij te gaan in een situatie, waarin zij, althans Chesley en Jasper, weinig meer te verliezen hadden. Maar zijn het ook *politieke* helden? Ik denk van niet, ik zou ze met lof maatschappelijke, burgerhelden willen noemen, die hun angst konden overwinnen. Maar het politieke kwam bij hen niet aan de orde.

De *Universal Soldier*, niet de stafofficier of technicus die op afstand een wapen bestuurt, maar de *private Ryan*, is een held. Bijna alle helden, die wij vereren en herdenken, zijn oorlogshelden. Elke soldaat weet dat al zijn²¹ wapens en vechtkracht in het gevecht slechts evenveel waard zijn als die van zijn tegenstanders. Alleen als hij bereid is, dat is: vrij is, om alles op het spel te zetten en de grote kans te lopen alles te verliezen, kan hij het gevecht aangaan. Op dat moment heeft hij zijn leven al gegeven.

Maar is de soldaat ook een politieke held? Ik weet het niet, maar denk van niet. Is oorlog de voortzetting van de politiek of het failliet ervan? Is oorlog het politieke moment bij uitstek of de zelfvernietiging ervan? Ik laat deze vragen ongaarne aan u over, ze zijn te belangrijk om ze hier in de paar alinea’s die mij nog resten af te doen.²²

Nelson Mandela, is al heel lang mijn ware politieke held. Velen van u, die ik de afgelopen maanden gevraagd heb naar hun politieke held, noemden hem ook als eerste. In de mythische proporties²³ – en helden kunnen niet zonder – die hij heeft aangenomen als bevrijder en staatsstichter komt hij duidelijk naar voren als iemand die juist in een situatie waar er niets meer te verliezen was politiek vrij was, vrij bleef en deed wat hij moest doen. Zijn lijdensverhaal is het voorbeeld van niets-meer-te-verliezen-vrijheid die zo politiek was, dat hij het politieke dat moest gebeuren in Zuid-Afrika kon laten gebeuren.

Maar was Mandela echt negatief vrij? Had hij werkelijk niets meer over om te verliezen? Ik twijfelde daar eigenlijk niet aan na al die verhalen over zijn verloren strijd en gevangenschap en na een bezoek aan het nieuwe constitutioneel hof in Johannesburg. Totdat ik de film *Invictus* zag, en vooral toen ik het gedicht las, waaraan de film zijn titel ontleent. Mandela geeft in de film dat gedicht aan de aanvoerder van het rugby-

team dat als underdog het eerste wereldkampioenschap in het nieuwe Zuid-Afrika moet en zal gaan winnen. Dat gedicht, zo zegt hij daar, heeft hem altijd zelfs op de moeilijkste momenten op Robbeneiland op de been gehouden. Het gaat om de laatste twee regels, die inmiddels, helaas, door talloze sporters en Amerikanen die ondanks de crisis optimistisch willen blijven²⁴ geannexeerd zijn. Dit is het gedicht:

Invictus

(written by William Ernest Henley, a 19th Century English poet)

*Out of the night that covers me,
Black as the pit from pole to pole,
I thank whatever gods may be
For my unconquerable soul.*

*Beyond this place of wrath and tears
Looms but the Horror of the shade,
And yet the menace of the years
Finds and shall find me **unafraid**.*

*In the fell clutch of circumstance
I have not winced nor cried aloud.
Under the bludgeonings of chance
My head is bloody, but unbowed.*

*It matters not how strait the gate,
How charged with punishments the scroll,
I am the master of my fate;
I am the captain of my soul.*

Toen ik die laatste twee regels las, begon ik te twijfelen. Is Mandela wel ooit in de buurt van die nulgraad van het niets meer te verliezen gekomen? Is hij niet veel meer het krachtige voorbeeld van de positieve vrijheid of van een overmoedig Stoïcijnse vrijheids-ideaal? Hijzelf lijkt daar – althans in de film – van overtuigd. Stoïcijnse ethici, Levinas-volgers en postmoderne contingentiefilosofen zullen hierbij opmerken dat *master of your fate* wel erg bovenmenselijk klinkt, typisch de negentiende-eeuwse Prometheus die denkt dat alles te maken is. Postpostmoderne *philosophy of mind*-beoefenaars zullen daaraan toevoegen dat *captain of my soul* een typisch geval is van een dubbelop homunculus, die al niet in het zelfbewustzijn te vinden was, en ook nog nooit in de hedendaagse *brain/mind* aangetroffen is.

Maar Mandela moet hier natuurlijk niet op zijn filosofische kwaliteiten beoordeeld worden. Ik lees deze regels, zeker na de coupletten die er aan voorafgaan en die nooit vergeten mogen worden, als een verschijning van het politieke. Zij maken duidelijk waarom je in een volkomen uitzichtloze situatie het meest krachtig kunt zijn wie je moet zijn, doen wat je moet doen.

Ook al twijfel ik nog, ik vind hem nog steeds hét voorbeeld van de politieke held en het bijna bereikte icoon van de niets-meer-te-verliezen-vrijheid.

Maar, voordat ik ga afsluiten, wil ik u voorstellen aan mijn andere politieke held, het is een heldin, het is de moeder van Herta Müller.

Onder de kop ‘Hebben jullie een zakdoek’ vertelde de Roemeens-Duitse Herta Müller in haar dankwoord bij de Nobelprijs voor literatuur van 2009:

‘Heb je een zakdoek, vroeg mijn moeder elke morgen bij de deur voordat ik naar buiten ging. Ik had er geen. En omdat ik er geen had, ging ik terug om een zakdoek te pakken. Ik had er elke morgen geen omdat ik elke morgen op die vraag wachtte. Die zakdoek was het bewijs dat mijn moeder mij ’s morgens behoedde. Bij de latere uren en dingen van de dag was ik op mezelf aangewezen. ...

[In de loop der jaren wordt Herta Müller door de Roemeense geheime dienst weggepest.]

Kort voor mijn emigratie uit Roemenië werd mijn moeder ’s morgens door de dorpsagent opgehaald. Ze was al bij de deur toen ze bedacht: heb je een zakdoek. Ze had er geen. Hoewel de agent ongeduldig was, ging ze nog terug naar binnen om een zakdoek te pakken. Op het politiebureau ging de agent tekeer. ... Toen verliet hij het bureau en hij deed de deur van buiten op slot. De hele dag zat mijn moeder daar opgesloten. De eerste uren zat ze aan zijn tafel te huilen. Daarna liep ze heen en weer en begon ze met de betraande zakdoek het stof van de meubels te vegen. Daarna haalde ze de emmer uit de hoek en de handdoek van de spijker en dweilde ze de vloer. Ik was verbijsterd toen ze me dat vertelde. Hoe kun je de kamer van die vent schoonmaken, vroeg ik. Zij zei, zonder zich te schamen, ik zocht gewoon werk om de tijd door te komen. En die kamer was zo smerig. Maar goed dat ik een van die grote herenzakdoeken had meegenomen.

Pas nu begreep ik dat zij zich in dit arrest met een extra, maar vrijwillige vernedering waardigheid had verschaft ... ’²⁵

Heb je echt niets meer te verliezen wanneer je altijd nog de *master of your fate* bent, en de *captain of your soul*? Of begin je dan nog maar net een beetje vrij te worden? Was de moeder van Herta Müller wel echt vrij? Ze had haar zakdoek toch nog, en haar ‘natuurlijke’ moedertalent om te zorgen en te poetsen, om het huis te (be)houden.

Politiek, dames en heren, ‘het politieke’ zo heet dat in ons Franse politiek-filosofisch jargon, gebeurt pas echt wanneer je in de situatie bent gekomen waarin je niets meer te verliezen hebt, zelfs niet je ziel of je lot, zelfs niet je huis, maar vooral wanneer je de angst, wraak, weerstand voorbij bent. Want dan, dan pas, worden de machten krachteloos; dan liggen de geheimen van de macht – de *arcana imperii* – op straat, namelijk dat zij niet meer kunnen dreigen wanneer er niets meer te verliezen valt.

Mandela en nog meer moeder Müller zijn mijn politieke helden. Zij hebben de angst voor de macht kunnen overwinnen. Ik wou dat ik het kon.

DANKWOORDEN

Aan de studenten.

Jullie zijn de eersten die ik wil bedanken, met jullie heb ik de wildste avonturen mogen beleven.

En daarom draag ik aan jullie de openingszinnen van *Alice in Wonderland* op:
'Alice was beginning to get very tired of sitting by her sister on the bank and of having nothing to do; once or twice she had peeped into the book her sister was reading, but it had no pictures or conversation in it, 'and what is the use of a book' thought Alice, 'without pictures or conversations'. So she was considering, in her own mind....'

Dank jullie voor de avonturen in het wonderland van de filosofie die ik met jullie heb mogen beleven. En jullie snappen natuurlijk ook wel dat Alice eigenlijk Sophie heette.

Aan mijn directe collega's en vakgroepsleden, die in het universitaire HRM-jargon helaas nog steeds medewerkers heten. Ook jullie wil ik graag met Alice/Sophie vergelijken, maar dan met de oudere versie, zoals ze op het eind van het boek door haar zus gezien wordt:

'Lastly she [the sister] pictured to herself how this same little sister of hers would, in the after-time, be herself a grown woman, and how she would keep, through all her riper years, the simple and living heart of her childhood; and how she would gather about her other little children, and make their eyes bright and eager with many a strange talk ...'

Dank jullie voor jullie vreemde praatjes!

Aan al mijn andere collega's, filosofen, maar ook al die anderen die ik buiten de centrale interfaculteit mocht ontmoeten. Nu ik toch met *Alice in Wonderland* bezig ben, kiest u maar op wie van de wonderlijke figuren daar u zichzelf vindt lijken. Ik heb genoten van jullie geleerde capriolen, van jullie altijd behulpzame, maar natuurlijk o zo kritische denkbeelden en gezelschap.

Aan alle bestuurders en hun helpers. Het lijkt nu voor de hand te liggen dat ik de koning of, nog erger, de koningin van *Alice in Wonderland* voor u opvoer. Maar die karikatuur wil ik u niet opplakken. Ik heb u de afgelopen jaren genoeg bekritiseerd en tegengesproken, maar ik heb ook genoeg meebestuurd om te weten dat kwade wil, stijfkoppigheid en autoritair gedrag eerder bij mij en mijn collega's voorkomen dan bij degenen die samengevat worden onder de nederige titel administratief en ondersteunend personeel.

Ik dank u oprecht voor de inzet en zorg waarmee u het mij en al mijn collega's mogelijk maakt om ons aan onze grote liefde te wijden: de filosofie.

En tenslotte, lieve Jel, wij doen niet aan publiek dankjewel zeggen, je hebt het mij zelfs voor dit laatste moment verboden. Aan jou draag ik nog enkele regels op van de song die mij zo bezig heeft gehouden, ik kan ze helaas niet zingen:

*Standin' right beside me, Lord, through everything I've done,
Every night she kept me from the cold.*

Want, dames en heren, ik mag hier dan wel mooi over echte vrijheid en echte politiek hebben staan spreken als over niets meer te verliezen. Het is mij – gelukkig – nooit gelukt om als een ware filosoof die nietige waarheid ook op mijzelf terug te laten slaan.

Ik ben niet vrij, ik heb nog zoveel te verliezen ...

Mijnheer de rector, ik heb niets meer te zeggen.

NOTEN

- 1 Zie http://en.wikipedia.org/wiki/Kris_Kristofferson; de eerste regels daarvan zeggen:
'Me and Bobby McGee' is a song written by Kris Kristofferson and Fred Foster, originally performed by Roger Miller. Janis Joplin notably covered the song on the album *Pearl*. The song was recorded only a few days before her death in October 1970.' De volledige tekst van de song en de wijzigingen van Janis Joplin zijn achterin als bijlage opgenomen.
- 2 Georges Bizet (1875) *Carmen*, einde van de tweede acte: 'Ah ! le mot n'est pas galant'.
- 3 Karskens (1991) *Onbeheerst of Onbeheersbaar?* (Nijmegen: Sun) p. 4 e.v.
- 4 Francois Lyotard (1983) *Le différend*. (Paris Minit) p. 9, eerste zin: 'A la différence d'un litige, un différend serait un cas de conflit entre deux parties (au moins) qui ne pourrait pas être tranché équitablement faute d'une règle de jugement applicable aux deux argumentations'.
- 5 Afkomstig uit *The tempest* van Shakespeare, maar inmiddels miljoenen keren herhaald op Thanksgiving Days, en natuurlijk ook alweer de titel van een song en de naam van een popgroep. Maar vooral onsterfelijk geworden als gospel door het einde van Martin Luther Kings beroemde speech uit 1963, *I have a dream*.
- 6 Ik lees dit als een variant van de strijd of conflictvrijheid waar Michel Foucault over spreekt als iets dat wordt opgebruikt binnen een politiek krachtenveld van machten en weerstanden daartegen (o.a. *Cours* 1979, p. 64).
- 7 'Two Concepts of Liberty'; oorspronkelijk inaugurele rede (Oxford 31 oktober 1958), in *Four Essays on Liberty*. (Oxford: Oxford UP 1969) resp. pp. 122, 131 en 134.
- 8 'C'est faux de dire: Je pense; on devrait dire On me pense - Pardon du jeu de mots - Je est un autre. Tant pis pour le bois que se trouve violon, et Nargue aux inconscients qui ergotent sur ce qu'ils ignorent tout à fait' schrijft de geniale puber Rimbaud in mei 1871 aan een vriend, in *Brieven 1870-1875*, vertaald en bezorgd door Paul Claes (Amsterdam: Polak & Van Gennep, 2003) pp. 46-48.
- 9 Met dank aan Harrie Kunneman die deze prachtige uitdrukking gemunt heeft in *Voorbij het dikke-ik* (Amsterdam: Boom, 2005).
- 10 Philip Pettit (1996), 'Freedom as Antipower'. In: *Ethics* 106-3 (April 1996) 576-604.
- 11 O.c. p. 580; door zo uitdrukkelijk van *capacity* te spreken schaaft Pettit zich onder de nog te beperkte groep van politieke filosofen (genoemd in noot 33 van zijn artikel), die politiek, recht en rechtvaardigheid niet zien als het eerlijk voor iedereen realiseren en handhaven van *primary goods*, zoals bij John Rawls en zijn navolgers het geval is, maar die de zogenaamde *capability approach* voorstaan, waarin de nadruk ligt op de persoonlijke, sociale en natuurlijke omstandigheden en mogelijkheden, ook wel vrijheden genoemd, om iets te doen of te laten, zie A. Sen (1999), 'Capabilities are substantive freedoms to choose a life one has reason to value'. In: *Development as Freedom* (Oxford: Oxford UP) 74.
- 12 Zie respectievelijk Gottfried Leibniz en Gilles Deleuze.
- 13 Hobbes, *Leviathan* p. 262 = ch.21: 'In those things, which by his strength and wit he is able to do, is not hindred to do what he has a will to.'
- 14 Zie Butler, Judith (2004), *Precarious life: the powers of mourning and violence*. (London: Verso), hfst.2: Violence, Mourning, Politics.

- 15 ‘Het politieke’ dat komt en gebeurt na of in ‘de lange nacht’ van het niets meer te verliezen (een uitdrukking die ik ontleen aan de mysticus Johannes van het Kruis) komt op deze wijze dicht in de buurt van het mystieke ogenblik in het geloof of de meditatie. Het verschil is, denk ik, echter dat in het politieke niet zoals in de mystiek de eenwording, maar de breuk, opstand of bevrijding voltrokken wordt. Dit evenementiële, *kairos* of ogenblik karakter van het politieke en dus ook van het ware, goede en schone is een favoriet thema van de (post)modernistische filosofie en geschiedenistheorie, zie o.a. Alain Badiou (1980), *L’être et l’événement*. (Paris: Seuil) en Karol Ward (2008), *Augenblick. The concept of the ‘Decisive Moment’ in 19th- and 20th-Century Western Philosophy*. (London: Ashgate).
- 16 Voor ‘hij’ mag ook ‘zij’ gelezen worden, maar meestal is het een hij.
- 17 *Credo in unum Deum, Patrem omnipotentem, Factorem caeli et terrae ...*
- 18 ‘Ik heb de angst losgelaten’ zegt de fotografe Jodi, die na Parijs en New York nu in Johannesburg woont, nadat haar appartement met alle fotoapparatuur volledig is leeggeroofd. (*VK Magazine*, 17 april 2010, p.17, reportage over het ‘nieuwe’ Zuid-Afrika).
- 19 Over mythische en al of niet echt bestaande helden in de oudheid en later in het christendom (martelaren, heiligen) is zeer veel geschreven (zie o.a. Lord Raglan (1936), *The hero*. London: Methuen). Wanneer het niet over oorlogshelden, krijgsheren of staatsstichters gaat, zoals Alexander de Grote, Julius Caesar of Willem van Oranje, wordt het politieke karakter van de held niet altijd expliciet besproken, maar het is nooit ver weg, zie bijvoorbeeld Antigone, Oedipus of Frodo. Sinds Vico (1744) de Heldentijd herintroduceerde als tussentijd of voorfase van de nieuwe tijd van de door de mensen zelf gemaakte samenleving en politiek, zijn helden, zeker in de Romantiek en het nationalisme, niet meer weg geweest. Maar, ‘In der Staat kann es keine Heroen mehr geben: diese kommen nur in ungebildeten Zustand vor’, schrijft Hegel al in zijn *Grundlinien der Philosophie des Rechts* (1820, Suhrkamp editie § 93, Zusatz, p. 180), te veel politieke filosofen hebben dat van hem overgenomen; zij vergaten op dat moment echter dat ook na het einde van de geschiedenis er in de nieuwe (democratische) heilstaten nog vele oorlogen moesten komen.
- 20 Over heldenverering, mythe-, icoon- of beeldvorming speciaal in de negentiende eeuw zie Lotte Jensen (2008), *De verheerlijking van het verleden*. (Nijmegen: Vantilt) en de daar (pp. 11, 18-21, 202) gerefereerde literatuur.
- 21 Voor ‘hij’ mag ook ‘zij’ gelezen worden, maar meestal is het een hij.
- 22 Voor verder nadenken over oorlog en politiek verwijs ik graag naar Hans Achterhuis (2008), *Met alle geweld*. (Rotterdam: Lemniscaat) hfst. 8 en 9 en deel IX.
- 23 Zie voor de exemplarische rol van de held als exemplarische persoonlijkheid in de mythische (gesloten) samenleving Henri Bergson (1932), *Les deux sources de la morale et de la religion*. (Paris: PUF) pp. 30-31.
- 24 1.910.000 hits op Google, zie bijv. de site: An MBA for Start Ups ‘I am the master of my fate’.
- 25 Bron: *de Volkskrant*, 12 december 2009.

BIJLAGE:

volledige tekst van *Me and Bobby McGee*

Versie Kris Kristofferson

*Busted flat in Baton Rouge, headin' for the train,
Feelin' nearly faded as my jeans.*

*Bobby thumbed a diesel down, just before it
rained;*

Took us all the way to New Orleans.

I took my harpoon out of my dirty red bandanna,

And was blowing sad while Bobby sang the blues.

With them windshield wipers slappin' time,

And Bobby clappin' hands,

We finally sang up every song that driver knew.

*Freedom's just another word for nothing left to
lose,*

Nothin' ain't worth nothin' but it's free.

*Feeling good was easy, Lord, when Bobby sang
the blues.*

Feeling good was good enough for me;

Good enough for me and Bobby McGee.

*From the coal mines of Kentucky to the
California sun,*

Bobby shared the secrets of my soul.

*Standin' right beside me, Lord, through
everything I've done,*

Every night she kept me from the cold.

*Then somewhere near Salinas, Lord, I let her
slip away,*

Lookin' for the home I hope she'll find.

*And I'd trade all my tomorrows for a single
yesterday,*

Holdin' Bobby's body next to mine.

Versie Janis Joplin

*Busted flat in Baton Rouge, waiting for a train
And I's feelin' nearly as faded as my jeans.*

*Bobby thumbed a diesel down just before it rained,
It rode us all the way in to New Orleans.*

*I pulled my harpoon out of my dirty red
bandanna,*

*An' I's playin' soft while Bobby sang the blues,
yeah.*

Windshield wipers slapping time,

I was holding Bobby's hand in mine,

We sang every song that driver knew.

*Freedom is just another word for nothing left to
lose,*

Nothing don't mean nothing honey if it ain't free.

*Yeah, an' feeling good was easy, Lord, Bobby sang
the blues,*

*You know feeling good was good enough for me,
hmm mm,*

Good enough for me and my Bobby McGee.

*From the Kentucky coal mines to the California
sun,*

Bobby shared the secrets of my soul.

*Through all kinds of weather, through everything
that we done,*

Said Bobby baby, he kept me from the cold.

*One day up near Salinas, Lord, I let him slip
away,*

*But he was lookin' for that home and I hope he
finds it.*

*But I'd trade all of my tomorrows for one single
yesterday*

To be holdin' Bobby's body next to mine.

*Freedom's just another word for nothing left to
lose,
Nothin' left is all she left for me.
Feeling good was easy, Lord, when Bobby sang
the blues.
Buddy, that was good enough for me;

Good enough for me and Bobby McGee.*

*La da da la la na na na
La da da na na.
La la la da, Me and Bobby McGee.*

*Freedom's just another word for nothing left to
lose,
Nothing, that's all that Bobby left me, yeah.
Feelin' good was easy, Lord, Bobby he sang the
blues,
I said feeling good was good enough for me, hmm
mm,
It's good enough for me and my Bobby McGee.*

*La la la, la la la la, la la la, la la la la
La la la la la Bobby McGee.
La la la la la, la la la la la
La la la la la la, Bobby McGee.*

*La la la, la la la la la la,
La la la, la la la la la la,
Na na na na na na na na, Bobby McGee, yeah.
Na na na na na na na na, na na na na,
Na na na na na na na na, na na na na,
Hey now Bobby Lord, Bobby McGee, yeah.*

*Hell, I'm calling my lover, calling my man,
I said I'm calling my lover, I do the best I can,
I said now c'mon, Bobby now, come on Bobby
McGee, yeah.
Lordy, Lordy, Lordy, Lordy, Lordy, Lordy, Lordy
Lordy
Hey, hey, hey, Bobby McGee, yeah!*

